

СТАТУТ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1588 ГОДА ЯК ЗАВЯРШАЛЬНЫ ЭТАП СУДОВАЙ РЭФОРМЫ XVI СТАГОДДЗЯ

Ю. П. Гаўрыльчанка

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск, Беларусь

Артыкул прысвечаны пытанням развіцця судовай сістэмы Вялікага Княства Літоўскага. Асаблівая ўвага надаецца Статуту 1588 г., нормы якога значна ўдасканаліўшы судовую дзейнасць, завяршылі судовую рэформу XVI ст.

СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО 1588 ГОДА КАК ЗАВЕРШАЮЩИЙ ЭТАП СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ XVI В.

Ю. П. Гаврильченко

Белорусский государственный университет, г. Минск, Беларусь

Статья посвящена вопросам развития судебной системы Великого Княжества Литовского. Особое внимание уделено Статуту 1588 года, нормы которого, значительно усовершенствовал судебную деятельность, завершили судебную реформу XVI в.

STATUTE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA 1588 AS THE FINAL STAGE OF THE JUDICIAL REFORM OF THE XVI CENTURY

Y. Gavrylchenko

The Belarusian State University, Minsk, the Republic of Belarus

The article deals with the development of the judicial system of the Grand Duchy of Lithuania. Special attention is paid to the Statute 1588, which significantly improved judicial process and completed the judicial reform of the XVI century.

Судовая рэформа, разам з іншымі рэформамі другой паловы XVI ст. (зямельнай, адміністрацыйна-тэрытарыяльнай, адукацыйнай, ваеннай і інш.) з'явілася важным этапам у жыцці Вялікага Княства Літоўскага – дзяржавы, палітыка-эканамічным цэнтрам якой з'яўляліся беларускія землі. Яна ўнесла значныя прагрэсіўныя змены ў судовы лад і судаводства дзяржавы і была ўвогуле адметнай і важнай вехай у жыцці тагачаснага грамадства, на што звярталі ўвагу многія навукоўцы. Аднак, даследчыкі XIX - пачатку XX ст.ст. закраналі толькі некаторыя аспекты праблемы, часцей за ўсё ў кантэксце разгляду іншых пытанняў (А.Каравіцкі, К.А.Малышаў, М.В.Доўнар-Запольскі,

М.К.Любаўскі, і інш.). Некаторыя з іх характарызувалі дзейнасць асобных судовых устаноў (І.І.Лаппо, Ф.І.Леантовіч, М.М.Навакоўскі, М.Н.Ясінскі. Гэта тычыцца і польскіх вучоных мінулага перыяду, якія пры даследаванні ўласнай судовай сістэмы, разглядалі пытанні дзейнасці судаў ВКЛ. У савецкі перыяд праблема судовай рэформы XVI ст. не даследавалася. Толькі ў канцы XX ст. кардынальна змяніліся адносіны да айчынной гісторыка-прававой навукі, у сувязі з чым беларускія навукоўцы (А.Ф.Вішнеўскі, В.М.Бібіла, Т.І.Доўнар, І.І.Марціновіч, С.Ф.Сокал, В.А.Шаўкапляс, Я.І.Юхо) разам з іншымі праблемамі пачалі распрацоўваць пытанні гісторыі судовай улады ў Беларусі. У пачатку XXI ст. з'явіліся важныя навуковыя публікацыі, прысвечаныя судовай рэформе, у тым ліку адна з манаграфій была прысвечана непасрэдна прычынам, сутнасці, этапам і вынікам рэформы [1]. У ёй пазначалася, што прычыны і перадумовы судовай рэформы закладваліся ў ВКЛ у канцы XV - першай палове XVI ст.ст., чаму садзейнічала актывізацыя ўнутранага сацыяльна-эканамічнага (развіццё рамяства, гандлю і інш.) і палітычнага жыцця дзяржавы (на палітычнай арэне з'яўляецца шляхта, пачынае заяўляць аб сабе мяшчанства і інш.) [1, с.29]. Неабходнасць судовай рэформы вынікала і з незадаволенасці насельніцтва існуючымі судовымі ўстановамі, асабліва з боку шляхецкага саслоўя, якое ўступіла ў фазу завяршэння свайго фарміравання. Перш за ўсё вызывалі шматлікія нараканні разнастайнасць судовых устаноў; іх недастатковасць (а адсюль і недаступнасць шырокаму колу насельніцтва); злоўжыванні мясцовай адміністрацыі, якая сумяшчала судовыя паўнамоцтвы і таму часцяком карысталася імі ў асабістых мэтах; складанасць абскарджання судовых пастановаў, што неаднойчы крытыкавалі тагачасныя мысліцелі. Напрыклад, Андрэй Волан не толькі крытыкаваў існуючую судовую сістэму, але і прапаноўваў накірункі яе рэфармавання [2, с.21-22,47,55, 101 і інш.]. Таксама само кіраўніцтва дзяржавы было незадаволена перагружанасцю цэнтральных судаў, неўзгодненасцю дзейнасці судовых устаноў і разумела неабходнасць уніфікацыі судовага ладу ў межах усёй дзяржавы.

Ідэйна-тэарэтычнай падставай судовай рэформы стала актывізацыя палітыка-прававой думкі ў XV – XVI стст., што адбывалася ў кантэксце агульнаеўрапейскіх прававых тэндэнцый. Працэсы заходнееўрапейскага Адраджэння і Рэфармацыі ўспрымаліся грамадскасцю ВКЛ і асабліва такімі мысліцелямі, у большасці беларускага паходжання, як Ф.Скарына, Л.Сапега, А.Волан, А.Валовіч і інш.

У працэсе правядзення рэформы была ўдасканалена ўся судовая сістэма дзяржавы. Нарматыўнай падставай новай інстытуцыяльнай і працэсуальнай структуры судовага ладу і судаводства стала заканадаўства (Бельская грамата 1564 г., Статуты 1529, 1566, 1588 гг.). Завяршыў судовую рэформу Статут 1588 г. – звод законаў новага ўзроўню, прасякнуты ідэяй усталявання справядлівай прававой дзяржавы [3, с. 174]. У яго артыкулах, у тым ліку і 105-ці артыкулах чацвёртага раздзела, прысвечаных непасрэдна судовай уладзе («Роздел четвертый о судях і о судех»), даволі дакладна і поўна

рэгламентавалася функцыяніраванне новай судовай сістэмы дзяржавы. Сама рэформа праводзілася ў рэчышчы павелічэння правоў шляхты, аднак закранала правы і інтарэсы шырокіх пластоў насельніцтва. Для свайго часу яна была дастаткова радыкальнай, наватарскай і тэхнічнай, бо ўяўляла сабой комплекс мераў па заканадаўчаму забеспячэнню і арганізацыйнаму пераўтварэнню існуючых судовых устаноў і стварэнню новых судов, дзейнасць якіх грунтавалася на больш прагрэсіўных прынцыпах судовага ладу і судаводства. Так, адносна гродскіх судов дакладней акрэсліваюцца кампетэнцыя і функцыі суда, узрасце прафесіяналізм суддзяў, у склад суда ўводзяцца прадстаўнікі шляхты. Тым самым праяўляецца тэндэнцыя пераўтварэння гродскага суда з адміністрацыйнай установы ў судовую [1, с. 48]. Новыя суды дзяржавы (земскія, падкаморскія, каптуровыя, Галоўны суд) на падставе замацавання прынцыпа падзела ўладаў з'яўляліся выбарнымі і дзейнічалі згодна з ідэяй аддзялення судовай улады ад выканаўчай. Упершыню Статут 1566 г., які стаў важнейшай вехай на шляху рэфармавання дзяржавы і адлюстраванні істотнага этапу ў правядзенні судовай рэформы, надаў асаблівую увагу прагрэсіўным прынцыпам фарміравання і дзейнасці самага даступнага для шляхты земскага суда: выбарнасці суддзяў, іх незалежнасці ад мясцовай адміністрацыі і падпарадкаванасці закону. Усё гэта было значна ўдасканалена ў Статуце 1588 г. Так, у ім гаварылася, што ў склад земскіх судов уваходзяць асобы, якія адпавядаюць пэўным патрабаванням закона (шляхціцы хрысціянскага веравызнання, паважаючыя Бога, абавязкова жыхары дзяржавы, якія мелі нерухомасць у дадзеным павеце і былі свядомымі ў праве) [4, р. IV, арт. 1]. Выбіралі суддзяў са свайго асяроддзя шляхта на павятовых соймах: па чатыры кандыдатуры на пасады суддзі, падсудка і пісара, з якіх вялікі князь зацвярджаў пажыццёва склад суда. Статут утрымліваў нават тэкст прысягі суддзяў, якую яны былі павінны прынесці на першай судовай сесіі і якой абавязваліся судзіць сумленна, справядліва, у межах закона і г.д. Уласную прысягу прыносілі і судовыя пісары [4, р. IV, арт. 1]. Фактычна з усталяваннем земскага суда упершыню на землях Беларусі ўзнік інстытут суддзяў-прафесіяналаў. Таксама ў Статуце 1588 г. дэталёва разглядаліся пытанні дзейнасці падкаморскіх судов, якія займаліся зямельнымі спрэчкамі і фарміраваліся на падставе прынцыпаў выбарнасці і пажыццёвасці пасады суддзяў [4, р. IX, арт. 1 – 2]. Такія суды ўзніклі ў сувязі з атрыманнем шляхтай поўнага права на распараджэнне нерухомасцю, што ўпершыню замацаваў Статут 1566 года.

У працэсе рэформы была значна ўдасканалена дзейнасць цэнтральных судовых устаноў дзяржавы – Вялікакняжацкага Суда, суда паноў-рады, соймавага. Важным дасягненнем і этапам судовай рэформы стала стварэнне ў 1581 г. выбарнага, аддзеленага ад выканаўчай улады Галоўнага Суда (Трыбунала) – вышэйшай апеляцыйнай інстанцыі для мясцовых судов (гродскага, земскага, падкаморскага, войтаўска-лаўніцкага), які значна абмежаваў судовую ўладу вялікага князя. Статут 1588 г. надаў значную ўвагу Галоўнаму Суду, які разглядаў часам справы і па першай інстанцыі, а таксама

займаўся натарыяльнымі дзеяннямі [1, с.91 – 92]. Утварэнне гэтага суда (адной з першых у Еўропе вышэйшых апеляцыйных інстанцый) сведчыла аб імкненні заканадаўцы паставіць дзейнасць усіх судовых устаноў дзяржавы на прававую аснову ў межах заяўленай ідэі вяршэнства закону. У сувязі з тым, што склад яго штогод абнаўляўся (выбіраліся ад кожнага павета на сойміках па два шляхціцы), шырокія колы шляхты сталі датычнымі судовай уладзе. Такім чынам шляхта праходзіла практыку судовай дзейнасці, вынікам чаго стала павышэнне правасвядомасці шляхецкага саслоўя і, адпаведна, – прававой культуры ўсяго грамадства.

З аналізу нормаў Статута 1588 г. вынікае, што ў гэты час зараджаюцца і знаходзяць пэўнае адлюстраванне ў нормах права новыя прававыя пачаткі судовага ладу і судаводства, што праявілася больш за ўсё ў дэклараванні такіх прагрэсіўных прынцыпаў як вяршэнства закону, роўнасць шляхціцаў перад судом і законам, адзіная падсуднасць шляхты, асабістая адказнасць за ўласную віну і толькі ў судовым парадку, прэзумпцыя невінаватасці. У яго нормах знайшоў адлюстраванне працэс зараджэння свабоднай ацэнкі доказаў, публічнасці, галоснасці і спаборнасці судовага працэсу, інстанцыйнасці судовай сістэмы [1, с.126 – 127]. Пад час судовай рэформы ўзнік інстытут прафесійных следчых і судовых выканаўцаў – возных, а таксама набываў заканадаўчую рэгламентацыю і значнае развіццё інстытут адвакатуры. Суддзі пачынаюць шукаць матэрыяльную ісціну на падставе логікі і кіруюцца статутнымі нормаў. Сам закон, які быў значна ўдасканалены, дэкларуе прынцыпы справядлівасці, гуманнасці, законнасці, даступнасці суда і хуткасці судовага працэсу [1, с. 128].

Значна ўдасканальваюцца працэсуальныя адносіны, ўдакладняецца значэнне доказаў. Статут 1588 г. асноўнымі доказамі лічыць паказанні сведкаў, прызнанне бакоў, іх тлумачэнні і прысягу, а найбольш – пісьмовыя і рэчавыя доказы, рэяцыі возных і нават тлумачэнні экспертаў. Па грамадзянскіх спрэчках самымі важнымі доказамі становяцца пісьмовыя дакументы: закладныя, даравальныя, купчыя, выпіскі з судовых рашэнняў. Судовы працэс, як правіла, адбываецца на беларускай мове, зразумелай большасці насельніцтва. У гэты час наглядаецца тэндэнцыя павелічэння фармалізаванасці працэсу і ўдакладнення юрыдычнай тэрміналогіі.

Увогуле Статут 1588 г. засведчыў, што новая інстытуцыянальная структура права паказала яўны адрыў ад папярэдняй прававой традыцыі. Усе раней дэклараваныя прагрэсіўныя прававыя прынцыпы знайшлі ў ім не толькі заканадаўчае замацаванне, але і значнае тэарэтычнае развіццё. Так, прынцып прэзумпцыі невінаватасці пашыраўся на простых людзей; усё больш яскравае праяўленне у судовым працэсе набылі прынцыпы галоснасці і публічнасці судаводства (хоць і не ў поўным аб'ёме і далёка не па ўсіх справах); былі замацаваны падставы падачы апеляцыі не толькі па сутнасці разгледжанай у судзе справы, але і адносна парушэння працэсуальных нормаў, няправільнага прымянення нормаў матэрыяльнага права. Акрамя таго, далейшае развіццё атрымаў прынцып спаборнасці і інстытут адвакатуры, што стварала важныя

гарантыі для належнага вядзення судовага працэсу, садзейнічала абароне правоў прыватнай асобы ў судзе [1, с. 123 і інш.]. У артыкулах Статута знайшлі развіццё ідэі гуманізму (узрост крымінальнай адказнасці быў павышаны з 14 да 16 гадоў, цяжарных жанчын забаранялася караць смерцю і інш.).

Судовая рэформа мела і пэўныя недахопы [1, с. 128]. Перш за ўсё трэба адзначыць, што новыя прагрэсіўныя прававыя прынцыпы ў значнай ступені былі дэкларатыўнымі, не заўсёды мелі дакладнае тэарэтычнае вызначэнне ў законе. Акрамя таго, у феадальнай дзяржаве яны абвешчаліся ў асноўным для саслоўя шляхты і ў межах функцыяніравання новых шляхецкіх судов, хаця і наглядаецца тэндэнцыя паступовага пашырэння іх на простых людзей (перш за ўсё на гараджан). Напрыклад, прынцып прэзумпцыі невінаватасці, які быў абвешчаны Статутам 1566 г. адносна шляхты, пашыраўся Статутам 1588 г. на усіх свабодных людзей. Недахопам рэформы было і тое, што ва ўмовах рэчаіснасці феадальнай дзяржавы прагрэсіўныя прававыя палажэнні і нормы часцяком не дзейнічалі. Так, буйныя феодальны часта не з'яўляліся на суд і таму вялікаму князю прыходзілася аб'яўляць іх па-за законам. Акрамя таго, на даволі нізкім узроўні было выкананне судовых пастаноў. Увогуле феадальнаму перыяду, пры ўсіх прагрэсіўных тэндэнцыях і знешняй навізне, быў уласцівы значны кансерватызм судовага працэсу, бо, напрыклад, прыгаворы судовых інстанцый амаль заўсёды заставаліся ў моцы. Часам справы вырашаліся не ў адведзеных для судовых пасяджэнняў памяшканнях, суддзі і персанал судовых канцылярыяў імкнуліся атрымаць ад удзельнікаў працэсу як мага больш судовых пошлінаў і спагнанняў і г.д. [1, с. 128].

У цэлым заканадаўчае замацаванне ў Статуте 1588 г. новых важных прававых прынцыпаў і палажэнняў сведчыла аб імкненні заканадаўцы мець іх практычную рэалізацыю. Пад час рэформы былі тэарэтычна азначаны, развіты і ў той ці іншай ступені адлюстраваны ў заканадаўстве прагрэсіўныя прынцыпы судовага ладу і судаводства, якія садзейнічалі павышэнню правасвядомасці і прававой культуры грамадства. Тым самым ствараліся перадумовы для далейшага паступальнага развіцця дзяржаўнасці. Аб важнасці і значнасці дасягненняў судовай рэформы XVI ст. сведчыць выкарыстанне Статута 1588 г. у якасці заканадаўчага ўзора для іншых дзяржаў, а таксама той факт, што пры падрыхтоўцы і правядзенні ў Расіі судовай рэформы 1864 г. неаднойчы адзначалася, што “на тэрыторыі Беларусі рэфармаванне пройдзе “больш паспяхова і хутчэй у сувязі з тым, што там мелі месца папярэднія прагрэсіўныя набыткі” [1, с. 129]. Увогуле судовая рэформа XVI ст., якую заканадаўча завяршыў Статут 1588 г., не толькі ўдасканаліла судовую сістэму дзяржавы, але і засведчыла, што судовай уладзе Вялікага Княства Літоўскага характэрны паступальнае развіццё і прагрэсіўныя тэндэнцыі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Доўнар, Ю.П. Судовая рэформа XVI стагоддзя ў Вялікім Княстве Літоўскім / Ю.П.Доўнар. – Мінск : БДУ, 2007. – 175 с.

2. Волян А. Аб грамадзянскай, або палітычнай свабодзе / пер. з лацінскай Ул. Шатона. Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2009. – 144 с.
3. Юхо А.Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992, – 270 с.
4. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года: Тэксты. Давед. Камент / Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.